

Βασιλική Σκαράκη
Δρ Αρχαιολόγος, ΕΦΑΑΝΑΤ

Οι σφραγιδολίθοι «ταξιδεύουν». Από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο έως το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα*

ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΕΙΣΗΓΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ κυκλοφορούν στο Αιγαίο ήδη από τον 9ο αι. π.Χ.¹ Η ίδρυση του εμπορικού σταθμού της Αλ Μίνα στη βόρειο Συρία στα τέλη του ίδιου αιώνα αλλά και ο ενδιάμεσος ρόλος της Κύπρου οδήγησαν στη βαθμιαία και συστηματική εισαγωγή των ιδιαίτερων αυτών αντικειμένων στον ελληνικό χώρο² και παράλληλα στην εκ νέου κατάκτηση της τέχνης της σφραγιδογλυφίας που είχε χαθεί μετά την πώση των ανακτόρων της Ύστερης εποχής του Χαλκού³.

Εισηγμένοι σκαραβαίοι και σκαραβαιοειδείς, που αφιερώθηκαν στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια για τη λατρευτική δραστηριότητα κατά την πρωιμότερη φάση λειτουργίας του ιερού. Παράλληλα, συμβάλλουν στην έρευνα για την εμπορική δραστηριότητα κατά τη διάρκεια της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου, που χαρακτηρίζεται από την παρουσία της ευβοϊκής κεραμεικής στην Ανατολική Μεσόγειο και την εισαγωγή ανατολικών αντικειμένων σε μεγάλους αριθμούς στην ενδοχώρα και το κεντρικό κυρίως Αιγαίο.

Την περίοδο αυτή τα περισσότερα ιερά με τη διαμεσολάβηση Ευβοέων ναυτικών ή μεσαζόντων δέχονται ως αναθήματα εξωτικά προϊόντα, κυρίως μικροαντικείμενα, τα οποία συχνά προορίζονταν για προσωπική χρήση προσδίδοντας κύρος στους κατόχους τους, αφού στην πραγματικότητα σχετίζονταν με μια ανερχόμενη αριστο-

---

* [Σ-02: 04-10-2018 18:40 / Ε-61]

1. Σταμπολίδης 2003, 74, λ. 1159 (Α. Καραπασχαλίδου): Θηριομορφική φοινικική σφραγίδα από το Λευκαντί.

2. Πλάντζος 1995, 211.

3. Boardman 1996, 49 κ.εξ., ιδίως σημ. 17. Zwierlein-Diehl 2007, 26. Για τις πρωιμότερες ελληνικές ελεφαντοστέινες σφραγίδες, Σκαράκη 2018, 21-22 (με βιβλιογραφία). Για τα ελληνικά εργαστήρια σφραγιδογλυφίας, Boardman 1963.

κρατία, καθώς το σύστημα της πόλης κράτους είχε πλήρως καθιερωθεί επιφέροντας κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αλλαγές⁴.

Σκαρβααιοειδής της «ομάδας του Λυρωδού»

Οι σκαρβααιοειδείς της «ομάδας του Λυρωδού» διοχετεύτηκαν κατά το β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. (740-720 π.Χ.) στο μεγαλύτερο μέρος του μεσογειακού κόσμου⁵. Η συμβατική ονομασία τους καθιερώθηκε από την Edith Porada, όταν δημοσίευσε τον περίφημο σκαρβααιοειδή από την Ταρσό της Κιλικίας με τον λυρωδό⁶. Εκτός από τη βόρειο Συρία, ανευρίσκονται σε περιοχές με έντονη ευβοϊκή παρουσία, επομένως είναι πιθανό ότι μετακινούνταν από ελληνικά χέρια⁷. Και ενώ στον ελλαδικό χώρο έχουν βρεθεί σε πολλά ιερά, στη Δύση, το μεγαλύτερο σύνολο προέρχεται από την νεκρόπολη *Lacco Ameno* στην Ίσκια (Πιθηκούσες), αποικία των Ευβοέων. Βρέθηκαν σε τάφους παιδιών ηλικίας έως 13 ετών περίπου, γεγονός που υποδηλώνει ότι θα πρέπει να είχαν προσφερθεί στα παιδιά ως αποτροπαϊκά φυλαχτά την περίοδο περίπου της γέννησής τους. Φοριούνταν είτε με κάποιο νήμα είτε αποτελούσαν ένθεμα περιάπτου ή δακτυλιδιού, το οποίο ήταν πάντα ασημένιο⁸.

Από τη Βραυρώνα προέρχεται ένας σκαρβααιοειδής (μήκους 1,6 εκ.) της ομάδας του Λυρωδού (M1016), κατασκευασμένος από ερυθρό σεμπερντινίτη λίθο⁹. Στη σφραγιστική του επιφάνεια απεικονίζεται σχηματοποιημένη ανδρική μορφή με μακρύ ένδυμα και ζίφος. Φέρει το αριστερό χέρι στο στήθος και ακουμπά με το δεξί χέρι φοινικόδεντρο, ενώ δίπλα του διακρίνεται υδρόβιο πτηνό. Κύριο θέμα της παράστασης είναι η ανδρική μορφή δίπλα στο φοινικόδεντρο, ενώ το πτηνό λόγω μεγέθους αποτελεί μάλλον παραπληρωματικό μοτίβο¹⁰. Τα φοινικόδεντρα αποτελούν αγαπημένο θέμα του εργαστηρίου και αποδίδονται περιληπτικά, όπως και στον σφραγιδόλιθο M1016 [εικ. 1: Σκαρβααιοειδής της ομάδας του Λυρωδού (M1016)]. Συχνά πλαισιώνονται από ανθρώπινες μορφές, που είτε τείνουν το χέρι

4. Kourou 2012, 223-227. De Polignac 2001, 6.

5. Boardman 1990, 220, ιδίως εικ. 20 (χάρτης διασποράς της ομάδας στην Ανατολή και τη Μεσόγειο).

6. Porada 1956. Αρχικά τους είχε αποδοθεί ροδιακή καταγωγή, Blinkeberg 1931, πίν. 18: 521-535, 161 κ.εξ. Για τα υπόλοιπα διακοσμητικά μοτίβα, Boardman-Buchner 1966, 60-61. Boardman 1990, 1, 10.

7. Boardman-Buchner 1966, 62. Osborne 2000, 169.

8. Boardman-Buchner 1966.

9. Μοναδικός είναι ο σκαρβααιοειδής από κεχρμπάρι της συλλογής Μονάχου, Boardman 1990, 2-6, εικ. 1-2.

10. Για τις περιπτώσεις όπου ο χαρακτήρας του πτηνού είναι λατρευτικός, Boardman-Buchner 1966, 51-52, αρ. 12 (εικ. 11, 12), αρ. 13 (εικ. 13, 17), αρ. 71, αρ. 152 (εικ. 59), αρ. 51, αρ. 91, αρ. 156 (εικ. 62).

τους είτε κρατούν το δέντρο¹¹. Τα συγκεκριμένα φυτικά μοτίβα ανέκαθεν εμπειρί-
χαν έναν ιδιαίτερο θρησκευτικό συμβολισμό που σχετιζόταν με τη δεντρολατρεία
και τον αέναο κύκλο της ζωής¹².

Γυάλινοι σκαραβαίοι

Φοινικικοί σκαραβαίοι και σκαραβαιοειδείς από πράσινη και μπλε ύαλο εμφανίζο-
νται σε αθηναϊκούς τάφους και στη νεκρόπολη της Καμείρου ήδη από τα τέλη του
8ου αι. π.Χ. καθώς επίσης σε αποθέτες ιερών, όπως της Άρτεμης Ορθίας, του Ηραί-
ου στο Άργος ή της θήλειας θεότητας στο ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην
Ερέτρια¹³. Η προέλευσή τους είναι πιθανώς συρο-φοινικική, καθώς μπλε ύαλος και
γυάλινοι σφραγιδολίθοι που αποτελούσαν ακριβή αντίγραφα λίθινων σκαραβαιοει-
δών βρέθηκαν στη συγκεκριμένη περιοχή. Είναι κοινώς αποδεκτό ότι το υλικό τους
ήταν φθινό υποκατάστατο επισημαίνοντας ότι η πράσινη ύαλος χρησιμοποιείτο για
τις απλούστερες συνθέσεις, ενώ η μπλε χρώματος για τις πιο περίτεχνες¹⁴.

Από τη Βραυρώνα προέρχονται τρεις σκαραβαίοι (M950, M2586, M2341) από
πράσινη και ένας σκαραβαιοειδής από μπλε ύαλο (M1133)¹⁵. Η μορφολογία της
ράχης των σκαραβαίων δηλώνεται εντελώς περιληπτικά με ρηχές αυλακώσεις να
αποδίδουν την προνωτιαία βάση, τα έλυτρα και τα σχηματοποιημένα άκρα. Στη
σφραγιστική επιφάνεια του M950 (μήκους 1,4 εκ.) απεικονίζονται δύο αντωπά τε-
τράποδα με μυτερό ρύγχος, στον M2586 (μήκους 1,19 εκ.) κατενώπιον ανθρώπινη
μορφή να κρατά υδρόβια πιθανώς πτηνά [εικ. 2: Γυάλινοι σκαραβαιοειδείς: M950
(επάνω), M2586 (κάτω)], ενώ στον M2341 (μήκους 1,3 εκ.) σφίγγα και ενώπιον αυ-
τής πιθανότατα ουραίος όφις¹⁶. Δεν είναι απίθανο οι σκαραβαίοι M950 και M2586
να έχουν κυπριακή προέλευση λαμβάνοντας υπόψη ομοιότητες στην τεχνοτροπία

11. Πρβλ. Boardman-Buchner 1966, 25, εικ. 30, αρ. 43 και 32, εικ. 42, αρ. 107a και αρ. 141.
Για το φοινικόδεντρο που πλαισιώνεται από ζώα βλ. και σ. 55.

12. Boardman-Buchner 1966, 46-47. Κούρου 1998, 29-30. Κουρου 2001, 31-33. Παπαδάκη-
Γκαλανάκη 2012, 337. Για το θέμα της ερμηνείας των φοινικοδέντρων στους σφραγιδολίθους από
το ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας, Σκαράκη 2018, 397-399.

13. Αναλυτικά, Σκαράκη 2018, 198-199 (με βιβλιογραφία). Οι γυάλινοι σφραγιδολίθοι από την
Κάμειρο είχαν λάβει αρχικά τη συμβατική ονομασία *Camirus Group*.

14. Boardman 1968, 21-22. Buchanan-Moorey 1988, 39 με βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Βλ.
επίσης Vollenweider 1967, 113, αρ. 142, πίν. 59 (1-2) και Brandt 1968, 48, αρ. 209-210, πίν. 23.

15. Τα μοτίβα είναι αναγνωρίσιμα μόνο στο αποτύπωμά τους λόγω των ιδιοτήτων (ιριδισμού και
φυσαλίδες) αλλά και διάβρωσης της υάλου με αποτέλεσμα να έχει απαλειφθεί μέρος της αρχικής
επιφάνειας (Boardman 1968, 22).

16. Πρβλ. Boardman 2003, 307, εικ. 6.

τους με την ομάδα των κυπριακών γυάλινων σκαραβαίων με τη συμβατική ονομασία «*Sub-Geometric Warriors*» (Υπογεωμετρικοί Πολεμιστές)¹⁷.

Στον σκαραβαιοειδή M1133 (μήκους 1,6 εκ.) [εικ. 3: Γυάλινος σκαραβαιοειδής (M1133)] από μπλε ύαλο η σύνθεση είναι πιο περίτεχνη και το θέμα εγγράφεται σε δύο πεδία σύμφωνα με τα πρότυπα της φοινικικής τεχνοτροπίας. Στο επάνω μέρος απεικονίζεται το σύμβολο της ζωής *ankh* με ουραίους όφεις εκατέρωθεν, όπως αντίστοιχα σε παραδείγματα από την Ερέτρια¹⁸ και τη Ρόδο¹⁹. Στο κάτω μέρος με επιφύλαξη διακρίνεται κατακόρυφη δελτός, που πλαισιώνεται από μοτίβα, ίσως ουραίους όφεις.

Ανατολική σφραγίδα με στέλεχος

Ανατολικής προέλευσης είναι η ωσειδούς περιγράμματος σφραγίδα M1319 από μάρμαρο (μήκους 1,85 εκ.) [εικ. 4: Σφραγίδα με στέλεχος (M1319)] με απεικόνιση παλάμης στην κύρια σφραγιστική επιφάνεια και στο άνω μέρος ψηλή λοξότητη λαβή, που απολήγει σε κυλινδρικό κομβίο με διαμήκη οπή. Εσωτερικά, δύο συμμετρικές γωνιόσχημες εγχαράξεις, αποτελούν ενδεχομένως τις λεγόμενες γραμμές της παλάμης.

Τα πρότυπα των σφραγίδων με λαβή ανάγονται στη Νεολιθική περίοδο²⁰. Ασφαλή χρονολογικά κριτήρια δεν υπάρχουν, καθώς από τη 2η χιλιετία έως και τον 7ο αι. π.Χ. περίπου²¹ στην κεντρική Ανατολία κατασκευάζονταν σφραγίδες με λαβή σε ποικιλία σχημάτων²².

Η σφραγίδα M1319 είναι πιθανότερο ότι κατασκευάστηκε κατά τη διάρκεια της 1ης χιλιετίας, κυρίως λόγω του εικονογραφικού θέματος της παλάμης. Ένας μικρός αιγυπτιακός σκαραβαίος από το Δήλιον της Πάρου διακοσμείται με το ίδιο θέμα²³. Εκτός ελλαδικού χώρου ένας σκαραβαίος προέρχεται από τάφο της Κυπρο-Γεωμετρικής II περιόδου (950-850 π.Χ.) στην Παλαίπαφο-Σκάλες²⁴ και ένας ακόμα από ορίζοντα του 9ου αι. π.Χ. στη Συχέμ της Ιορδανίας²⁵. Σπανιότερα το μοτίβο

17. Henig et al. 1994, 23, αρ. 29. Reyes 2001, 54-55, αρ. κατ. 45, εικ. 68. Ιδίως 46-47, σημ. 206.

18. Huber 2003, πίν. 49, αρ. 0182, 0185, 0187.

19. Boardman 1968, πίν. I, αρ. 8. Του ιδίου 2003, 307, εικ. 6.

20. Beran 1967, 81.

21. Για την τυπολογική κατάταξη αυτού του τύπου σφραγίδων, Hogarth 1920, 20-22. Buchanan 1984, xii-xviii. Buchanan-Moorey 1988, 29.

22. Πλήθος σφραγίδων με στέλεχος (*knot-topped*) βρέθηκε στην περιοχή Boğazköy, περίπου 150 χλμ. ανατολικά της Άγκυρας (Beran 1967, ιδίως πίν. 2-8).

23. Rubensohn 1962, 74, αρ. 17, πίν. 11d (XVII). Skon-Jedele 1994, 1398, αρ. 1678 (φωνητικό ισοδύναμο: *ḏrt*).

24. Clerc 1983, 383, T.75: 109, εικ. 3.

25. Horn 1966, 54-55, αρ. 53, εικ. 1 (αρ. 53), πίν. VI.

της παλάμης απεικονίσθηκε σε σφραγίδες με το παράδειγμα της Βραυρώνας να προστίθεται στα λίγα γνωστά μέχρι στιγμής παραδείγματα. Έτσι, μία ημισφαιρική σφραγίδα προέρχεται από την Τάνιδα²⁶, μία κομβιόσχημη βρέθηκε στη Μέμφιδα²⁷ και δύο ακόμα ψευδοσκαραβαίοι με παλάμη αναφέρονται από τη Ματμάρ²⁸ και το μουσείο του Βερολίνου²⁹.

Διαχρονικά η παλάμη είχε ιδιαίτερη σημασία για τους Αιγυπτίους. Εξασφάλιζε την προστασία από τους δαίμονες, ενώ παράλληλα παρείχε στον κάτοχό του δεξιότητα και τη δύναμη της χειρωνακτικής δραστηριότητας και για τον λόγο αυτό απεικονίσθηκε επίσης σε περιάπτα από φαγεντιανή αλλά και σε σκληρότερα υλικά³⁰. Στη σφαίρα του φοινικικού - καρηνδονιακού κόσμου ερμηνεύεται κυρίως ως χειρονομία ικεσίας προς τη θεότητα με την προσδοκία απόκτησης παιδιού³¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίφημη στήλη από το ιερό της πόλης Χάζορ του Ισραήλ (τέλος 13ου αι. π.Χ.)³². Η σφραγίδα M1319 έχει πιθανότατα κυπριακή προέλευση λαμβάνοντας υπόψη τον σκαραβαίο από την Παλαίπαφο αλλά και ότι ανατολικού τύπου σφραγίδες με λαβή κυκλοφορούσαν στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της 1ης χιλιετίας³³. Θα πρέπει ωστόσο να εισήχθη μέσω Ευβοέων δεδομένου ότι η κυπριακή επιρροή στην Αττική στα τέλη της Γεωμετρικής εποχής είναι έμμεση³⁴.

Αιγυπτιακοί και αιγυπτίζοντες σκαραβαίοι και σκαραβαιοειδείς

Σκαραβαίοι και σκαραβαιοειδείς υπήρξαν μακράν το δημοφιλέστερο εισαγωγικό προϊόν. Κατασκευασμένοι από σύνθετες υαλώδεις ύλες είτε στην Αίγυπτο είτε σε εργαστήρια (Ρόδος, Ναύκρατη, Κύπρος κ.α.) που εξειδικεύονταν σε απομιμήσεις, εισάγονταν στη Μεσόγειο από τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. έως τα μέσα περίπου του 6ου αι. π.Χ. Στο Ηραίο της Περαχώρας, στους αποθέτες της Αθηνάς και του Ποσειδώνα στο Σούνιο ή στο αρχαϊκό στρώμα του ιερού της Αθηνάς Λινδίας βρέθηκαν εκα-

26. Petrie 1885, αρ. 53, πίν. XII.

27. Petrie 1925, 5, αρ. 88, πίν. II.

28. Brunton 1948, 88, αρ. 113, πίν. LXIII: η άνω σφραγιστική επιφάνεια είναι διαμορφωμένη σε σκαντζόχοιρο.

29. Clerc 1983, 384, ιδίως σημ. 69 (inv. 9443).

30. Andrews 1994, 70, εικ. 74α. Clerc 1983, 383, ιδίως σημ. 64-65.

31. Horn 1966, 55.

32. Clerc 1983, 383, ιδίως σημ. 63. Horn 1966, 55, σημ. 53 (σημ. 54-55 σχετικά με επιτύμβιες στήλες με το ίδιο θέμα από την Καρχηδόνα).

33. Reyes 2001, 18-19.

34. Kourou 2012, 225: στην Ανατολική Αττική βρισκόταν πιθανότατα το λεγόμενο «Εργαστήριο των Ομόκεντρων Κύκλων» στην παραγωγή του οποίου έχουν διαπιστωθεί ομοιότητες με την κυπριακή κεραμική. Τα αττικά ΥΓ αγγεία στην Κύπρο μεταφέρθηκαν πιθανότατα από Ευβοείς, ενώ σε κυπριακούς τάφους, τα ευβοϊκά αγγεία συνοδεύονται συνήθως από ένα ή δύο αττικά.

τοντάδες σκαραβαίοι, ενώ αρκετά μικρότερος ήταν ο αριθμός τους σε αθηναϊκούς τάφους της Γεωμετρικής περιόδου, στον Κεραμεικό και την Αγορά³⁵.

Η μεγάλη προτίμηση στους σκαραβαίους οφειλόταν κυρίως στο γεγονός ότι ήταν μικροί σε μέγεθος, φθinhoί, τους αποδίδονταν μαγικές ιδιότητες που ενισχύονταν με τη χάραξη συμβόλων και ευχών στη σφραγιστική τους επιφάνεια³⁶, ενώ συχνά ο συνδυασμός τους με πολύτιμα μέταλλα τους έδινε την εικόνα των κοσμημάτων³⁷. Το υψηλό ποσοστό τους σε ταφικά σύνολα της δυτικής Μεσογείου (Κύμη, Πιθηκούσσοι, Συρακούσσοι), αντανακλούσε τις θρησκευτικές αντιλήψεις των ανθρώπων για τη μεταθανάτιο ζωή αποκαλύπτοντας τον αποτροπαϊκό τους χαρακτήρα. Φέροντας ακριβώς τις ίδιες ιδιότητες αφιερώνονταν στα ελληνικά ιερά κουροτροφικών θεοτήτων ή φοριούνταν ως περίαπα προς ενίσχυση της γονιμότητας των γυναικών και της προστασίας των παιδιών³⁸. Κατά πόσο εκείνοι που τα χρησιμοποιούσαν γνώριζαν τα μαγικά και θρησκευτικά τους χαρακτηριστικά, δεν μπορεί να εξακριβωθεί, σε κάθε περίπτωση ωστόσο, ο εξωτικός χαρακτήρας τους έχαيره ιδιαίτερης εκτίμησης. Σύμφωνα με μία άποψη μάλιστα, όταν η Αίγυπτος για άγνωστους λόγους σταμάτησε να εξάγει σκαραβαίους, οι Έλληνες, οι Κερκηδόνιοι και οι Ετρούσκοι τεχνίτες, άρχισαν να κατασκευάζουν τα περίαπα αυτά σε σκληρούς λίθους προς ικανοποίηση των πληθυσμών που τα είχαν συνηθίσει³⁹.

Στον μεγάλο αιγυπτιακό σκαραβαίο ΒΕ 113 (μήκους 4,15 εκ.) [εικ. 5: Αιγυπτιακός σκαραβαίος (ΒΕ113)] από φαγεντιανή από το ιερό της Βραυρώνας απεικονίζεται τετράφυλλος ρόδακας με σταγονόσχημα διαγραμματισμένα φύλλα, που εκφύονται από έναν κεντρικό ομόκεντρο κύκλο και εναλλάσσονται με τέσσερις όμοιους ομόκεντρους κύκλους.

Σκαραβαίοι με παρόμοια μοτίβα, κυρίως σπείρες και ομόκεντρους κύκλους σε ποικίλους συνδυασμούς⁴⁰ εμφανίζονται κατά τη διάρκεια της βασιλείας των Υκσώς (1780-1570 π.Χ.). Τα λεγόμενα «μοτίβα Υκσώς» είναι χαρακτηριστικό ότι διακοσμούν μεταγενέστερους σκαραβαίους της 19ης (1305-1200 π.Χ.) ακόμα και της 26ης Δυναστείας (663-525 π.Χ.)⁴¹. Κατά μία άποψη, το μοτίβο του ομόκεντρου

35. AM 89 (1974), 21, πίν. 5, αρ. 6-9. Brann 1960, 406, αρ. 8, πίν. 89 με σχετική βιβλιογραφία. Για τα ιερά, Σκαράκη 2018, Παραρτήματα 10, 13, 14, 16.

36. Για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του σκαραβαίου λόγω των οποίων ταυτίστηκε με τις έννοιες, της δημιουργίας, της ανανέωσης και της ανάστασης, Watterson 1996, 23-24, 51-53. Sparavigna 2009, 24-25.

37. Gorton 1996, 1. Clerc et al. 1976, 167-168, ιδίως σημ. 8-12. Σταμπολίδης 2003, λ. αρ. 1182-1184, 1189-1190, 1193.

38. Για τη χρήση τους ως φυλακτών, Vercoutter 1945, 265. Clerc et al. 1976, 167-168, 172. Andrews 1994, 50-52. Παναγιωτάκη 2000, 302.

39. Σταμπολίδης-Καραγιώργης 2003 [J. Fernandez αρ. 1191] με σχετική βιβλιογραφία.

40. Petrie 1925, πίν. VIII. Sparavigna 2009, 39.

41. Sparavigna 2009, 40.

κύκλου αποτελούσε αλλοιωμένη εκδοχή της σπείρας, που ενσωμάτωνε την έννοια *nefer*, με άλλα λόγια την ομορφιά της φυσικής και πνευματικής αρτιότητας⁴². Σκαραβαίος με ομοκέντρους κύκλους σε κυκλική διάταξη προέρχεται από το ιερό της Ορθίας στη Σπάρτη⁴³. Πιθανώς αυτοί οι σκαραβαίοι έφθασαν στη Δύση κατά τη διάρκεια της 1ης χιλιετίας και με βάση παραδείγματα από χρονολογημένα σύνολα θα πρέπει να χρονολογηθούν στα τέλη του 8ου ή τις αρχές του 7ου αι. π.Χ.⁴⁴

Ένα ξεχωριστό αιγυπτιακό προϊόν είναι ο σκαραβαιοειδής ελλειψοειδούς σχήματος M768 ή *cowroid* (μήκους 1,7 εκ.) [εικ. 6: Αιγυπτιακός σκαραβαιοειδής – *cowroid* (M768)]. Η κυρτή άνω επιφάνειά του διακοσμείται με δύο σχηματοποιημένα, αντωπά άνθη λωτού⁴⁵. Στην κυρίως σφραγιστική επιφάνεια απεικονίζεται ο βασιλιάς Ώρος με μορφή γερακιού φορώντας το στέμμα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου και με τη χαρακτηριστική μάστιγα στη ράχη, ενώ εμπροσθεν του θεού διακρίνεται ο βασιλικός ουραίος όφις.

Το σχήμα *cowroid* αρχικά κατασκευάστηκε προς μίμηση του κελύφους του θαλασσίου γαστεροπόδου *cowrie shell* (= *Cypraea pyrum* ή *moneta*). Για τον λόγο αυτό καθιερώθηκε ο όρος *cowroid*, αν και στη συνέχεια έχασε όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά του αρχικού σχήματος. Σύμφωνα με μία άποψη, το φυσικό κέλυφος είχε αποτροπαϊκή σημασία λόγω της ομοιότητάς του με τα γυναικεία γεννητικά όργανα. Για τον λόγο αυτό βρίσκεται συχνά σε τάφους κοριτσιών της Προ-δυναστικής περιόδου, ενώ από το τέλος της περιόδου του Παλαιού Βασιλείου και εξής μιμούσαν τα συγκεκριμένα όστρεα σε εφυαλωμένα υλικά μπλε χρώματος και άλλους πολύτιμους λίθους, ακόμα σε χρυσό ή άργυρο, τα οποία γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλή την περίοδο της βασιλείας των Υκσώς⁴⁶. Φοριούνταν στις γυναικείες ζώνες, πάνω από την ηβική χώρα, ιδιαίτερος εάν η γυναίκα ήταν έγκυος⁴⁷, ενώ υπήρχε η αντίληψη ότι βοηθούσαν ακόμα στη σύλληψη, τη γέννηση αλλά και την αποφυγή της στειρότητας. Ως ταφικό κτέρισμα συμβόλιζαν την αναγέννηση, ενώ γενικότερα προστάτευαν από τις κακόβουλες δυνάμεις και την αρρώστια. Για τους λόγους αυτούς, τα κελύφη της Ερυθράς Θάλασσας, έγιναν ένα ευρέως εμπορεύσιμο προϊόν, ενώ η μίμησή τους σε άλλα πολύτιμα υλικά τους έδινε προστιθέμενη αξία ενισχύοντας τον συμβολισμό τους⁴⁸. Ακόσμητα κελύφη με οπή ανάρτησης προέρχονται από το ιερό της Βραυ-

42. Petrie 1925, 12, 15. Πρβλ. Gorton 1996, 9: οι αλληλοσυνδεόμενες σπείρες ή αυτές που διατάσσονται ακτινωτά ερμηνεύονται συχνά ως ιεροί κόμβοι.

43. Dawkins 1929, πίν. CCV, αρ. 10. Σκαράκη 2018, Παράρτημα 1 (Άρτεμις Ορθία), ενότ. 1.4 (i).

44. Gorton 1996, 9-11.

45. Πρβλ. Andrews 1994, 54, εικ. 55e (το άνθος λωτού).

46. Golani 2014, 76-77.

47. Andrews 1994, 42. Griffin-Gundlach 2015. Golani 2014, 74, εικ. 2.

48. Golani 2014, 75-76, 79.

ρώνας, όπως επίσης από το Ηραίο της Περαχώρας, τη Σίφνο, τη Ρόδο, το ιερό του Ποσειδώνα στα Ίσθια⁴⁹ και αλλού.

Στην αιγυπτιακή εικονογραφία ο λωτός συμβόλιζε την ομορφιά, ενώ κατά μία άλλη άποψη αποτελούσε σύμβολο αναγέννησης⁵⁰. Το σπικτό περίγραμμα της άνω επιφάνειας σε διάφορες παραλλαγές αποτελούσε μάλλον τυπικό διακοσμητικό στοιχείο των αιγυπτιακών *cowroids*. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι ο σκαραβαίοειδής από το νησί Σάι του Νείλου με τη θεά της εγκυμοσύνης Taweret⁵¹, εκείνος από τον αποθέτη στην περιοχή Tossa del Moro της Καταλονίας⁵² αλλά και ένας ακόμα από το Ηραίο της Σάμου⁵³, που αποδίδεται στην παραγωγή του εργαστηρίου της Ναύκρατης. Με βάση τα δύο τελευταία παραδείγματα ο σκαραβαίοειδής της Βραυρώνας θα πρέπει ενδεχομένως να χρονολογηθεί μεταξύ 7ου και 6ου αι. π.Χ.

Σημαντική στο ιερό της Βραυρώνας είναι η παρουσία σκαραβαίων και δισκόμορφων χανδρών, από το εργαστήριο της Ναύκρατης, το οποίο λειτούργησε από το 620 ή το αργότερο από το 600 έως τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Τα προϊόντα του εργαστηρίου ήταν διαδεδομένα στην Ελλάδα και σε όλες τις ελληνικές αποικίες της Δύσης, όπως επίσης στην Καρχηδόνα και την Ισπανία. Στο εργαστήριο της Ναύκρατης εφαρμόστηκε για πρώτη φορά η τεχνική της χύτευσης, που έδινε τη δυνατότητα τυποποίησης των εικονογραφικών μοτίβων και επομένως της μαζικής παραγωγής⁵⁴.

Ο σκαραβαίος M1788 από φαγεντιανή με καστανό πυρήνα και ίχνη γαλάζιας εφυάλωσης [εικ. 7: Σκαραβαίος του εργαστηρίου της Ναύκρατης (M1788)] αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο παράδειγμα στη Βραυρώνα σκαραβαίου αναρτημένου σε χάλκινο κρίκο δακτυλιδιού με ίχνη επιχρύσωσης. Στην κυρίως σφραγιστική του επιφάνεια απεικονίζεται αναπαυόμενος λέοντας προς τα δεξιά με ηλιακό δίσκο πάνω από τη ράχη του και ένα ακόμα κατακόρυφο ιερογλυφικό σύμβολο μπροστά του. Ο σκαραβαίος M1788 είναι από τους μεγαλύτερους σε μέγεθος (μήκους 1,5 εκ.), αφού κατά μέσο όρο το μήκος των σκαραβαίων δεν ξεπερνά το 1,1 εκ. Παλαιότεροι ερευνητές υποστήριξαν ότι το συγκεκριμένο μοτίβο συμβόλιζε το όνομα του Ψαμμήτικου Α΄ (664-610 π.Χ.) λόγω της υψηλής δημοφιλίας του μοτίβου στο Δέλτα του Νείλου στις αρχές της 26ης Δυναστείας. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, τα συγκεκριμένα μοτίβα αποτελούν μία υστερότερη μορφή του ονόματος του θεού Ρα, με βάση κυρίως ότι το φωνητικό ισοδύναμο του λιονταριού είναι το -*Rw*⁵⁵.

49. Theodoropoulou 2017, 87-88. Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001-2002, 148, ιδίως σημ. 48: κέλυφος από τα Ύρια της Νάξου, στη ράχη του οποίου έχει σκαλιστεί η παράσταση φτερωτού Δεσπότη ή Πότνιας Θηρών.

50. Petrie 1925, 12. Sparavigna 2009, 31.

51. Griffin-Gundlach 2015.

52. Padró 1983, 104-107, ιδίως 105-106.

53. Diehl 1965, 839-842, αρ. 98, εικ. 15-16. Zwierlein-Diehl 1969, 55, αρ. 98, πίν. 25.

54. Gorton 1996, 92, 177-180, 181-183. Γενικότερα για τη Ναύκρατη, Boardman 1996, 149 κ.εξ.

55. Gorton 1996, 106, σημ. 23-25. Padró 1983, 83.

Στη δισκόμορφη χάνδρα M3108 (διαμ. 1,3 εκ.) [εικ. 8: Δισκόμορφη χάνδρα του εργαστηρίου της Ναύκρατης (M1308)] από φαγεντιανή γκρίζου χρώματος με καστανό γκρίζο πυρήνα και γκρίζα εφυάλωση απεικονίζεται επίσης το τυποποιημένο θέμα του λέοντος που βαδίζει με ανασπκωμένη την ουρά του, ηλιακό δίσκο πάνω από τη ράχη του και ένα ακόμα σύμβολο κάτω από το ρύγχος του. Σκαραβαίοι⁵⁶, δισκόμορφες σφραγιστικές χάνδρες⁵⁷ αλλά και ένας σκαραβαιοειδής με το ίδιο σχεδόν μοτίβο έχουν βρεθεί στον αποθέτη του Ποσειδώνα στο Σούνιο⁵⁸.

Εξίσου αγαπημένο θέμα, είναι ο αίγαγρος με ηλιακό δίσκο πάνω από τη ράχη του στη χάνδρα M3114 (διαμ. 1,95 εκ.)⁵⁹ [εικ. 9: Δισκόμορφη χάνδρα του εργαστηρίου της Ναύκρατης (M3114)], ενώ δύο παρόμοιες χάνδρες ομοιόχρωμης φαγεντιανής προέρχονται από τον αποθέτη στο ιερό του Ποσειδώνα στο Σούνιο⁶⁰. Χαρακτηριστική κατασκευαστική λεπτομέρεια είναι η απόδοση των νευρώσεων στα κέρατα του αιγάγρου.

Εκτός από το εργαστήριο της Ναύκρατης, μικρότερης εμβέλειας εργαστήρια λειτούργησαν επίσης σε Αίγυπτο, Βόρειο Συρία και φοινικική ακτή, Κύπρο, ίσως και Καρχηδόνα, ορισμένα μάλιστα πριν την ίδρυση του εργαστηρίου της Ναύκρατης⁶¹.

Ο σκαραβαίος M1320 [εικ. 10: Αιγυπιάζων σκαραβαίος (M1320)] έχει μήκος μόλις 0,9 εκ. Στην κυρίως επιφάνειά του απεικονίζεται καθιστή γυναικεία θεότητα με φτερό στρουθοκαμήλου στο κεφάλι. Πρόκειται για τη Μάατ ή Μαϊ-έτ (*Ma'at*), η οποία αποτελούσε την προσωποποίηση της αλήθειας και της δικαιοσύνης. Σύμβολο της Μάατ ήταν το φτερό στρουθοκαμήλου, το οποίο συχνά απεικονιζόταν και ως μεμονωμένο ιερογλυφικό σύμβολο (*ma'at*). Το φτερό σύμφωνα με την αιγυπτιακή παράδοση αποτελούσε το βασικό κριτήριο κατά την τελειή «Ζυγίσματος της Καρδιάς» στο δικαστήριο των θεών, πριν ο νεκρός εισέλθει στον Κάτω Κόσμο. Η καρδιά του νεκρού ζυγιζόταν σε σχέση με το φτερό και εάν ήταν ελαφρύτερη τότε αποδεικνυόταν ότι το άτομο είχε διάγει ενάρετο βίο σύμφωνα με τους κανόνες και τις αρχές της Μάατ⁶².

56. Στάης 1917, 196, εικ. 8. Pendlebury 1930, 84, αρ. 204, 209, 212, 214, 218, 222. Gorton 1996, 94, αρ. 18-24. Theodoropoulou-Polychroniades 2015, 275, αρ. 3-9. Skon-Jedele 1994, 181 και αρ. 0082-0083, 182 και αρ. 0085-0086, 0090.

57. Στάης 1917, 196, εικ. 8. Pendlebury 1930, 83, αρ. 182, αρ. 196-198. Theodoropoulou-Polychroniades 2015, 276, αρ. 19. Skon-Jedele 1994, 181, αρ. 0078-0081. Πρβλ. επίσης Gorton 1996, 95, αρ. 40-48.

58. Σκαράκη 2018, Παράρτημα 13 (Τέμενος Ποσειδώνα), ενότ. 13.3. (iii), αρ. 1-3. Για παραδείγματα από άλλες περιοχές, Gorton 1996, 93-95 (Type XXVIII, Group A).

59. Gorton 1996, 97-98.

60. Στάης 1917, 196, εικ. 8. Pendlebury 1930, 83, αρ. 194-195. Βλ. και Skon-Jedele 1994, 182, αρ. 0089-0089. Σκαράκη 2018, Παράρτημα 13 (Τέμενος Ποσειδώνα), ενότ. 13.3. (iii), αρ. 5.

61. Gorton 1996, 180, 183-184.

62. Andrews 1994, 21. Watterson 1996, 40-41. Mark 2016. Wallis Budge 1994, cv, αρ. 59-62.

Έμπροσθεν της θεάς διακρίνεται πολύ αμυδρά κατακόρυφη δέλτος. Το εξαιρετικής ποιότητας σκάλισμα της μορφής, καθώς και η λοξή διαγράμμιση χαρακτηρίζουν μία σειρά σκαραβαίων, που κατασκευάζονταν πιθανότατα στο Δέλτα του Νείλου, πριν την ίδρυση της Ναύκρατης, και συναντούμε κυρίως στην Καρχηδόνα. Μεμονωμένα παραδείγματα προέρχονται από τα Ηραία του Άργους, της Περαχώρας και τη Λίνδο, ενώ σύμφωνα με τα ευρήματα από την καρχηδονιακή νεκρόπολη *Douimes*, οι σκαραβαίοι αυτοί θα πρέπει να χρονολογηθούν στις αρχές του 7ου αι. π.Χ.⁶³ Ανάλογου τύπου σκαραβαίοι προέρχονται από τα τεμένη του Ποσειδώνα και της Αθηνάς Σουνιάδας⁶⁴.

Οι σκαραβαίοι, η σφραγίδα και οι χάνδρες που αναφέρθηκαν αποτελούν ορισμένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά αντικείμενα αυτής της κατηγορίας, που βρέθηκαν στο ιερό της Άρτεμης Βραυρωνίας. Επενδυμένοι, όπως προαναφέρθηκε με πανάρχαιες δοξασίες προερχόμενες από τον χώρο της Ανατολής⁶⁵ μετέφεραν την έννοια του απαραβίαστου παρέχοντας αίσθημα ασφάλειας κυρίως σε γυναίκες και παιδιά ως το πιο ευάλωτο κομμάτι της κοινωνίας⁶⁶, χωρίς αυτό βεβαία να σημαίνει ότι και άλλες κατηγορίες του πληθυσμού δεν τα ανέθιταν στην εκάστοτε θεότητα προκειμένου να ικανοποιήσουν προσωπικές ανάγκες ή φιλοδοξίες. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι ιδιότητες σκαραβαίων και σφραγίδων ενισχύονταν επίσης από την ανάπτυξη ισχυρών συμβολισμών σχετικά με τη δημιουργία των σύνθετων υαλωδών υλών, δηλαδή της υάλου και της φαγεντιανής, ιδίως στο στάδιο της εφυάλωσης. Ο τρόπος που τα άχρωμα υλικά άλλαζαν τελείως όψη στον κλίβανο οδήγησαν στην πεποίθηση ότι τα υάλινα αντικείμενα κατασκευάζονταν μαγικά⁶⁷, ενώ είναι ενδεικτικό ότι στην Αίγυπτο προστάτιδα της φαγεντιανής έγινε η θεά Αθωρ⁶⁸.

Προορισμός επομένως των μικροσκοπικών αυτών αντικειμένων ήταν η προστασία ατόμων που βρίσκονταν σε μια οριακή ή μεταβατική κατάσταση, όπως οι έγκυες, οι λεχώνες και τα βρέφη. Στην αρχαία Αθήνα η τελετουργία της γέννησης ξεκινούσε ουσιαστικά με την «αρκτεία», που αφορούσε όλα τα κορίτσια της πόλης και για τον λόγο αυτό εξελίχθηκε σε ισχυρό πολιτειακό θεσμό⁶⁹. Με την αδιάλειπτη φροντίδα της θεάς τα κορίτσια ώριμα πλέον οδηγούνταν στον γάμο με σκοπό την απόκτηση παιδιών και σε αυτό το πλαίσιο σφραγιδολίθοι και σκαραβαίοι έχοντας μια «κοινή

63. Gorton 1996, 87-88 (Waldstein 1905, πίν. CXLIII, αρ. 39. Dunbabin 1962, D64. Blinkeberg 1931, πίν. 60, αρ. 1414).

64. Στάης 1917, 196, εικ. 8. Σκαράκη 2018, Παράρτημα 13 (Τέμενος Ποσειδώνα), ενότ. 13.3. (ii) και Παράρτημα 14 (Σουνιάδα), ενότ. 14.1 (i).

65. Clerc et al. 1976, 167-168, 172. Andrews 1994, 50-52.

66. Johnston 1997, 57-59. Καμπάνης 2012, 168.

67. Παναγιωτάκη 2005, 81-82.

68. Παναγιωτάκη 2002, 52.

69. Σαμπετάι 2009, 291. Παλαιοκρασσά 2011, 223-224.

αξία» αποδεκτή από όλα τα μέλη της κοινότητας, αφιερώθηκαν σε μια κατεξοχίην «κουροτροφική» θεότητα, όπως η Βραυρωνία Άρτεμις, προστάτιδα του οίκου και κατ' επέκτασης της πόλης.

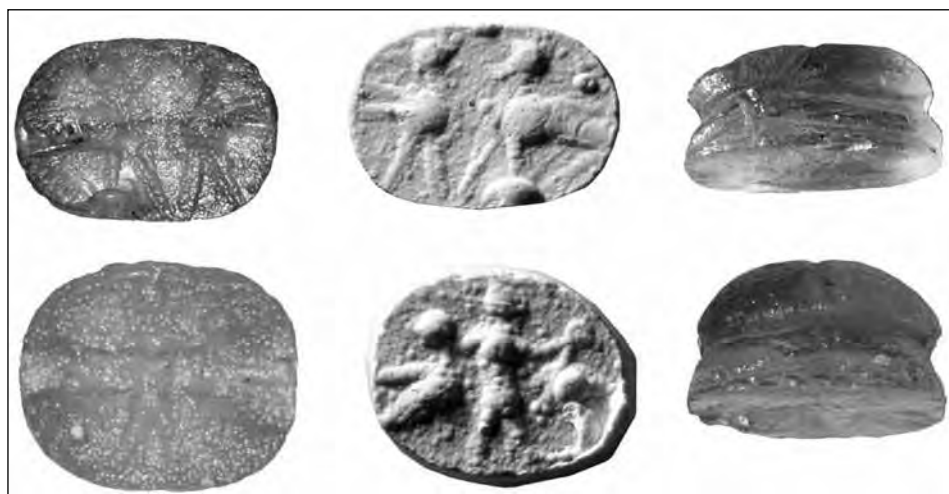
Abstract / Summary

The seals “are travelling” from the Near East and Egypt to the sanctuary of Artemis in Vravron.

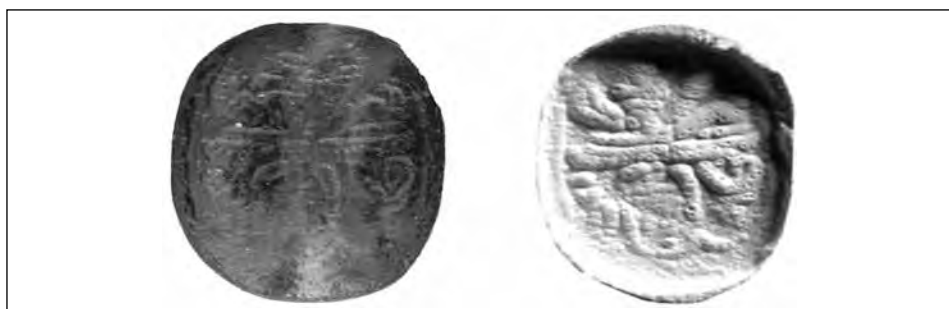
Imported seals from the East and Egypt appear in the Aegean as early as in the 9th century B.C. At the end of the 8th century B.C. the so-called lyre – player group of syrian probably origin promoted scarabs and scaraboids all over the Aegean and western Mediterranean. During the same period or at the beginning of the 7th century B.C. phoenician glass seals arrived also in Euboea, Attica and Rhodes as well as in other parts of mainland Greece. Moreover, the Mediterranean basin, until the 6th century B.C., is literally flooded with scarabs of faience either of pure egyptian origin or with egyptianizing scarabs imitating the authentic ones. Seals and scarabs from Vravron contribute to the research on the commercial activity in the Aegean area during the Late Geometric and Archaic period and highlight aspects of early cult activity in the sanctuary of Artemis while the city-state system was fully established. Seals and scarabs lined with ancient eastern beliefs fully corresponded to their destination as votive offerings to one of the most important sanctuaries of Kourotrofos female deities, such as Artemis Vravronia, confirming the unbreakable and timeless relationship with the East.

Εικ. 1. Σκαρβαιοειδής της ομάδας του Λυρωδού (M1016).

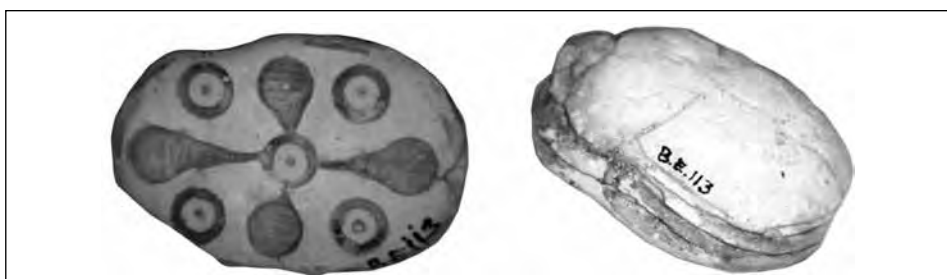
Εικ. 2. Γυάλινοι σκαρβαιοειδείς: M950 (επάνω), M2586 (κάτω).

Εικ. 3. Γυάλινος σκαρβαιοειδής (M1133).

Εικ. 4. Σφραγίδα με στέλεχος (M1319).

Εικ. 5. Αιγυπτιακός σκαρβαίος (BE113).

Εικ. 6. Αιγυπτιακός σκαρβαίοειδής – cowroid (M768).

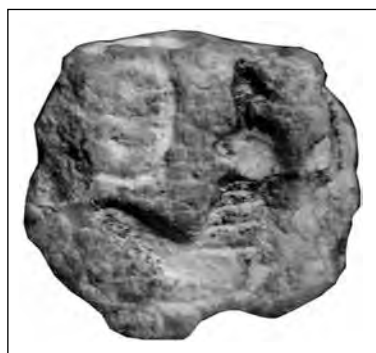
Εικ. 7. Σκαραβαίος του εργαστηρίου της Ναύκρατης (M1788).

Εικ. 8. Δισκόμορφη χάνδρα του εργαστηρίου της Ναύκρατης (M1308).

Εικ. 9. Δισκόμορφη χάνδρα του εργαστηρίου της Ναύκρατης (M3114).

Εικ. 10.
Αιγυπτιάζων σκαραβαίος (M1320).

Βιβλιογραφία

- Andrews 1994, C. Andrews, *Amulets of Ancient Egypt*, Λονδίνο 1994.
- Beran 1967, T. Beran, *Die Hethitische Glyptik von Boğazköy*, Τόμος Ι, Βερολίνο 1967.
- Blinkeberg 1931, Chr. Blinkeberg, *Lindos I, Petit Objets*, Βερολίνο 1931.
- Boardman 1963, J. Boardman, *Island Gems: a study of Greek seals in the geometric and early archaic periods*, Λονδίνο 1963.
- Boardman 1968, J. Boardman, *Archaic Greek Gems, Schools and Artists in the Sixth and Early Fifth Centuries BC*, Λονδίνο 1968.
- Boardman 1990, J. Boardman, «The Lyre Player Group of Seals. An Encore», *AA* 1990, 1-17.
- Boardman 1996, J. Boardman, *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Υπερπόντια Εξάπλωσή τους*, Αθήνα 1996 (μτφρ. Ηλ. Ανδρεάδου).
- Boardman 2003, J. Boardman, «Seal Engraving in the Mediterranean», στο: N. Stampolidis – V. Karageorghis, *ΠΛΟΕΣ... SEA ROUTES... Interconnections in the Mediterranean 16th-6th c. BC, Proceedings of the International Symposium, Rethymnon, Crete Sept. 29th-Oct. 2nd 2002*, Αθήνα 2003, 305-311.
- Boardman-Buchner 1966, J. Boardman-G. Buchner, «Seals from Ischia and the Lyre-player Group», *Jdl* 81 (1966), 1-62.
- Brandt 1968, E. Brandt, *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen I,1*. Staatliche Münzsammlung München, Μόναχο 1968.
- Brann 1960, E. Brann, «Late Geometric Grave Groups from the Athenian Agora», *Hesperia* 29 (1960), 402-416.
- Brunton 1948, G. Brunton, *Matmar, The British Museum Expedition to Middle Egypt, 1929-1931*, Λονδίνο 1948.
- Buchanan-Moorey 1988, B. Buchanan-P.R.S. Moorey, *Catalogue of Ancient Near Eastern Seals in the Ashmolean Museum, III, The Iron Age Stamp Seals (1200-350 B.C.)*, Οξφόρδη 1988.
- Clerc et al. 1976, G. Clerc - V. Karageorghis - E. Lagarce - J. Leclant, *Fouilles de Kition. II. Objets égyptiens et égyptisants: Scarabées, Amulettes et Figurines en pâte de verre et en faïence, vase plastique en faïence. Sites I et II, 1959-1975*, Λευκωσία 1976.
- Clerc 1983, G. Clerc, «Aegyptiaca de Palaepaphos-Skales», στο: V. Karageorghis (επιμ.), *Palaepaphos-Skales. An Iron-Age in Cyprus, Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Zypern*, Τόμος 3 (1983), 375-395.
- Dawkins 1929, R. M. Dawkins, *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*. Excavated and described by the members of the British School at Athens, 1906-1910, Λονδίνο 1929.
- Diehl 1965, E. Diehl, «Fragmente aus Samos II», *AA* (1965), 823-850.
- Dunbabin 1962, T. J. Dunbabin, *Perachora, The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Μέρος II. Pottery, ivories, scarabs and other objects from the votive deposit of Hera Limenia*, Οξφόρδη 1962.
- Golani 2014, A. Golani, «Cowrie shells and their imitations as ornamental amulets in Egypt and the Near East», στο: A. Golani - Z. Wygnanska, *Beyond Ornamentation: Jewelry as an aspect of material culture in the Ancient Near East*, Polish Archaeology in the Mediterranean, XXIII/2 Special Studies, Βαρσοβία 2014, 71-83.
- Gorton 1996, A. F. Gorton, *Egyptian and Egyptinizing Scarabs. A typologie of steatite, faïence and paste scarabs from Punic and other Mediterranean sites*, Οξφόρδη 1996.

- Griffin-Gundlach 2015, K. Griffin-K. Gundlach, «Pregnancy on New Kingdom Sai: A cowroid of Taweret», 2015 (στον ιστότοπο: <http://acroosborders.oeaw.ac.at/pregnancy-on-new-kingdom-sai-a-cowroid-of-taweret/>).
- Henig et al. 1994, M. Henig-M. Whiting-D. Scarisbrick, *Classical Gems. Ancient and Modern Intaglios and Cameos in the Fitzwilliam Museum*, Κέιμπριτζ 1994.
- Horn 1966, S. H. Horn, «Scarabs and scarab impressions from Shechem-II», *Journal of Near Eastern Studies* 25 (1966), 48-56.
- Huber 2003, S. Huber, «L'aire sacrificielle au Nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque», *ERETRIA XIV*, 2003, Τόμοι Ι, ΙΙ.
- Johnston 1997, S. I. Johnston, «Corinthian Medea and the Cult of Hera Akraia», στο: J. J. Clauss, S. I. Johnston (επιμ.), *Medea. Essays on Medea in Myth, Literature, Philosophy and Art*, Πρίνστον & Νιου Τζέρσεϊ 1997, 44-70.
- Kourou 2001, N. Kourou, «The Sacred Tree in Greek Art. Mycenaean versus Near Eastern Traditions», στο: S. Ribichini, M. Rocchi, P. Xella (επιμ.), *La Questione delle Influenze Vincino-Orientali sulla Religione Greca, Atti del Colloquio Internazionale Roma, 20-22 maggio 1999*, Ρώμη 2001, 31-53.
- Kourou 2012, N. Kourou, «Cypriots and Levantines in the Central Aegean during the Geometric Period: The Nature of Contacts», στο: J. P. Descœudres - S. A. Paspalas (επιμ.), *Zagora in the Context, Settlements and Intercommunal Links in the Geometric Period (900-700 BC)*, Proceedings of the conference held by the Australian Archaeological Institute at Athens and the Archaeological Society at Athens (Athens, 20-22 May, 2012), *Meditarch* 25 (2012), 215-227.
- Osborne 2000, R. Osborne, *Η Γένεση της Ελλάδας, 1200-479 π.Χ.*, Αθήνα 2000 (μετάφρ. Τ. Σιέτν).
- Padró 1983, J. Padró i Parcerisa, *Egyptian-type Documents from the Mediterranean Littoral of the Iberian peninsula before the Roman conquest, II. Study of the material*, Λέιντεν 1983.
- Pendlebury 1930, J. D. S. Pendlebury, *Aegyptiaca. A catalogue of Egyptian objects in the Aegean area*, Κέιμπριτζ 1930.
- Petrie 1885, W. M. Flinders Petrie, *Tanis - Part I, 1883-1884*, Second Memoir of the Egypt Exploration Fund, Λονδίνο 1885.
- Petrie 1925, W. M. Flinders Petrie, *Buttons and design scarabs illustrated by the Egyptian collection in University college*, Λονδίνο 1925.
- De Polignac 2001, F. de Polignac, «Meditation, Competition and Sovereignty», στο: S. A. Alcock-R. Osborne (επιμ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Οξφόρδη 2001, 3-18.
- Porada 1956, E. Porada, «A lyre player from Tarsus and his relations», στο: J. J. Augustin (επιμ.), *The Aegean and Near East. Studies Presented to Hetty Goldman*, Λόκεσ Βάλει & Νέα Υόρκη, 1956.
- Reyes 2001, A. T. Reyes, *The Stamp-seals of Ancient Cyprus*, Οξφόρδη 2001.
- Rubensohn 1962, O. Rubensohn, *Das Delion von Paros*, Βιμπάντεν, Γερμανία 1962.
- Skon-Jedele 1994, N. J. Skon-Jedele, «Aegyptiaka»: *A Catalogue of Egyptian and Egyptianizing Objects Excavated from Greek Archaeological Sites, c.a. 1100-525 B.C., with Historical Commentary*, Av Άρμπορ, Μίτσιγκαν, ΗΠΑ 1994.
- Sparavigna 2009, A. C. Sparavigna, *Ancient Egyptian Seals and Scarabs*, Τορίνο 2009.
- Theodoropoulou 2017, T. Theodoropoulou, «A sea of luxury: luxury items and dyes of marine origin in the Aegean during the seventh century BC», στο: X. Charalambidou - C. Morgan (επιμ.), *Interpreting the Seventh Century B.C.*, Οξφόρδη 2017, 80-92.

- Theodoropoulou-Polychroniades 2015, Z. Theodoropoulou-Polychroniades, *Sounion Revisited: The Sanctuaries of Poseidon and Athena at Sounion in Attica*, Οξφόρδη 2015.
- Vollenweider 1967, M. L. Vollenweider, *Catalogue raisonné des sceaux cylindres et intailles*, Τόμος I, Γενεύη 1967.
- Waldstein 1905, Ch. Waldstein, *The Argive Heraeum*, I, II, Βοστώνη 1902-1905.
- Wallis-Budge 1994, E. A. Wallis-Budge, *Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, Τόμοι I, II, Νέα Υόρκη 1994.
- Watterson 1996, B. Watterson, *Gods of Ancient Egypt*, Λονδίνο 1996.
- Zwierlein-Diehl 1967, E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen II*. Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz Antikenabteilung, Βερολίνο 1969.
- Zwierlein-Diehl 2007, E. Zwierlein-Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Βερολίνο 2007.
- Καμπάνης 2012, Π. Καμπάνης, *Τα φυλακτά της Ύστερης Αρχαιότητας. Η διατήρηση και ο μετασηματισμός τους από τη χριστιανική κοινωνία*, Θεσσαλία 2012 (διδακτ. διατρ.).
- Κούρου 1998, Ν. Κούρου, «Από το δέντρο της ζωής στην Ελαία της Αθηνάς», *Περίπατο 1* (1998), 29-39.
- Παλαιοκρασσά 2011, Λ. Παλαιοκρασσά-Κόππια, «Ανάθημα στη Μουνικία Άρτεμη από τον Ωρωπό», στο: Σ. Πινγκιάτογλου-Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Νάματα*. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή, Θεσσαλονίκη 2011, 217-224.
- Παναγιωτάκη 2000, Μ. Παναγιωτάκη, «Σκαρβαίοι», στο: Α. Καρέτσου, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *Κρήτη – Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (21/11/1999-21/10/2000), Ηράκλειο 2000.
- Παναγιωτάκη 2002, Μ. Παναγιωτάκη, «Φαγεντιανή – Κύανος – Ύαλος: Ύλες των βασιλείων, των θεών και των νεκρών της αρχαιότητας», στο: Γ. Κορδός - Α. Αντωνάρας (επιμ.), *Ιστορία και Τεχνολογία Αρχαίου Γυαλιού*, Αθήνα 2002, 33-62.
- Παναγιωτάκη 2005, Μ. Παναγιωτάκη, «Τεχνολογίες Αιχμής στο Προϊστορικό Αιγαίο», *Αρχαιολογία 94* (2005), 76-94.
- Παπαδάκη-Γκαλανάκη 2012, Χ. Παπαδάκη-Κ. Ε. Γκαλανάκη, «Τὸ δένδρον ἴσα τῷ θεῷ σέβειν. Μία ΥΓ απεικόνιση Δέντρου της Ζωής από τα Αϊτάνια Πεδιάδος», στο: Ν. Stampolidis, Α. Kanta, Α. Giannikouri (επιμ.), *ATHANASIA. The Earthy, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and the Late Iron Age, International Archaeological Conference Rhodes 28-31 May 2009*, Κρήτη 2012, 335-340.
- Πλάντζος 1995, Δ. Πλάντζος, «Η σημασία και η χρήση των σφραγίδων κατά την κλασική αρχαιότητα», *Αρχαιογνωσία 8* (1993/4), 1995, 211-230.
- Σαμπετάι 2009, Β. Σαμπετάι, «Οι τελετουργικοί ρόλοι των γυναικών στον κύκλο της ζωής» στο: Ν. Καλτσάς, Α. Shapiro (επιμ.), *Γυναικών Λατρείες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, Ν. Υόρκη & Αθήνα 2009, 289-297.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001-2002, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, «Κοσμήματα από το Ιερό των Υγρίων Νάξου», *Αρχαιογνωσία 11* (2001-2002), 141-152.
- Σκαράκη 2018, Β. Σκαράκη, *Οι σφραγιδόλιθοι από το ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα. Συμβολή στην πρακτική ανάθεσης σφραγιδολιθών στον ελλαδικό χώρο κατά τους Αρχαϊκούς χρόνους*, Αθήνα 2018 (διδακτ. διατρ.).
- Στάης 1917, Β. Στάης, «Σουνίου Άνασκαφαί», *Άρχαιολογική Έφημερίς*, 1917, 168-213.
- Σταμπολίδης 2003, Ν. Σταμπολίδης-Β. Καραγιώργης (επιμ.), *ΠΛΟΕΣ... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις των λαών της Μεσογείου, 16ος-6ος αι. π.Χ.*, Αθήνα 2003.